

TÜRK KONUT MİMARİSİ İLE ANITSAL MİMARİ ARASINDAKİ TASARIM İLİŞKİLERİ

Anar Azizov*

THE DRAFT RELATIONSHIPS OF TURKISH DWELLING ARCHITECTURE AND MONUMENTAL ARCHITECTURE

Summary

In this study, a general informations are tried to be given about relationships of Turkish house/ dwelling architecture with monumental architecture, influence of this draft to monumental architecture or about the first examples of this draft and monumental works, which are kepted alive in later plan schemes traditionally. After a brief explanation about the terminology of Turkish house and dwelling is tried to be given, got to the main subject.

With conclusion of excavations in Central Asia; which were made in Transoxania and Khorasan regions, it's brought to light that, dwellings which are dated to Vth- VIth centuries are sketched out at square- planed place in four- iwaned central- domed scheme. In addition to this, there are XIth century palace remains which are sketched out in four- iwaned, iwaned and with large courtyard in that region too. It's clearly understood that, this plan scheme with courtyard- iwan, four- iwaned central- domed is applied by the Turks to monumental characterised works that they constructed in Near East- Anatolia- İstanbul where they settled down later and the organic relationship of this plan scheme with iwaned courtyard, four- iwaned courtyard, square- planed and central- domed plan schemes. Consequently, in this study, how influenced the plan scheme of Turkish house/ dwelling religious architecture to examples like mosque and madrasas, civilian architecture examples like carawansaray, palace and kiosk is tried to be proved.

Key Words

1. Dwelling
2. Architecture
3. Monumental
4. Four- iwaned
5. Central- planed

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, azizov_anar@yahoo.com

Özet

Bu çalışmada; Türk ev/konut mimarisinin anıtsal mimari ile ilişkileri, bu tasarımın anıtsal mimariye olan etkisi veya bu tasarımın ilk örnekleri ile adeta bir gelenek halinde daha sonraki plan şemalarında yaşatılan anıtsal eserler hakkında genel bilgiler verilmeğe çalışılmıştır. Türk evi ve konut terminolojisi üzerine kısa bir açıklama getirilmeye çalışıldıktan sonra ise esas konuya geçilmiştir.

Orta Asya'da; Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde yapılan kazılar sonucu, V. – VI. yy.a tarihlendirilen konutların; kare planlı mekan içerisinde dört eyvanlı merkezi kubbeli şemada tasarlandığı ortaya çıkarılmıştır. Bunun dışında söz konusu bölgede dört eyvanlı, eyvanlı ve geniş avlulu şemada tasarlanan XI. yy. saray kalıntıları da mevcuttur. Avlulu-eyvanlı, dört eyvanlı merkezi kubbeli bu plan şemasının ise Türklerin daha sonraları yerleştikleri Ön Asya-Anadolu-İstanbul'da inşa ettikleri anıtsal karakterli eserlerde uyguladıkları; eyvanlı avlu, dört eyvanlı avlu, kare planlı ve merkezi kubbeli plan şemaları ile olan organik bağı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, Türk evi/konutunun cami ve medreseler gibi dini, kervansaray, saray ve köşkler gibi sivil mimarlık örneklerinin plan şemalarını nasıl etkilediği gösterilmeğe çalışılmıştır.

Anahtar Kelime:

1. Konut
2. Mimari
3. Anıtsal
4. Dört Eyvanlı
5. Merkezi Planlı

1. Giriş

Türklerin mesken tarihi henüz detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. İnşai bakımdan uzun süre dayanabilecek şekilde yapılamayan Türk sivil mimarisinin tarihini tespit etmek de çok güçtür (Tomsu, 1950: 10). Ancak, Orta Asya’da gerçekleştirilen kazılar sonucunda ilk evlerin küçük avlulu ve birbirine bitişik ufak mülkiyetlere dayalı yapılar olduğu açığa çıkarılmıştır (Cezar, 1977: 379). Anadolu’da da, bölgelerin tarihi ve coğrafi koşullarına bağlı, yapı malzemesinin yayılışına paralel olarak “bölgesel konut stilleri” gelişmiştir (Kuban, 1970: 67). Etrafı tümsek, daha sonralar ise hisar şeklinde duvarlarla çevrelenerek gelişen ve zamanla olgunlaşan Türk evleri (Cezar, 1977: 25), aynı zamanda anıtsal mimarilerin plan şeması ve biçimlenmesinin de alt yapısını oluşturmaktadır.

Orta Asya’da yapılan kazılar sonucunda, bölgenin konut mimarisinde sıkça uygulandığı; kare planlı bir mekân ile dört sütunlu ve üzeri tütekli (kırlangıç) bir örtüyle kapatılmış yapı kalıntılarıyla karşılaşmıştır (Çeşmeli, 1999: 46). Kare mekan içinde dört eyvanlı merkezi kubbeli sivil mimarlık örneklerine, V. yy.dan itibaren Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde de rastlanılmaktadır (Çeşmeli, 1999: 69). VI. yy.da Horasan evi; bir merkez sofanın çevresinde sıralanan eyvanlar ve köşe odaları formunda tasarlanmıştır (Arel, 1999: 40). Tirmiz ve Leşker-i Bazar sarayları da; dört eyvanlı, eyvanlı ve geniş avlulu plan şemasındadır (Altun, 1988: 90). Tüm bu somut örnekler, daha sonraları inşa edilen anıtsal yapılarda görülen; eyvanlı avlu, dört eyvanlı avlu, kare planlı ve merkezi kubbeli tasarımların, sivil mimarlık yapılarından ve özellikle konutlardan kuvvetli bir şekilde etkilenecek inşa edildiğinin göstergesidir.

2. Türk Evi ve Konut Terminolojisi Üzerine

Konut, tanım itibariyle, içinde bir veya daha çok ailenin yaşadığı; ev, konak¹, saray², apartman³, mesken⁴ ya da ikametgahın genel adıdır (Özerdim, 1991: 13). Osmanlı

¹ Büyük ve çok sayıda odayı içeren veya devlet görevlilerine ait resmi konut; M. Sözen, U. Tanyeli, 1999: 135.

² Hükümdar veya bir üst düzey yöneticisi için yapılmış büyük konut. Sözen, 1999: 210.

³ Birden çok konut barındıran ve genellikle birden çok katlı tasarlanan bina ya da bina grubu, çok katlı konut; Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 1, 1997, 114,

⁴ İçinde aile ya da ailelerin barındığı her türlü yapının genel adı; ikametgah, ev, konut. Sözen, 1999: 136.

belgelerinde beyt⁵, dar⁶, gurfe⁷, hane⁸, hücre⁹, kasır¹⁰, köşk¹¹, menzil¹², oda¹³, sahilhane¹⁴ ve yalı¹⁵ deyimleri de, sivil konut karşılığında kullanılmıştır (Göyünç, 1998: 264).

Ev ise içerisinde tek ailenin barındığı ve bu aile bireylerinin sahip olduğu ekonomik kaynakların yetersizliğinden, dini yaşam felsefesi ile oluşan zamanın sosyal norm ve değerlerinden dolayı genelde mütevazı, rahat ve kendiliğinden oluşan niteliklere sahip bağımsız yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır (İmamoğlu, 1992: 3).

Yapı malzemesi olarak daha ucuz elde edilen ve genellikle dolma, ahşap ve kerpiç yapılar olarak inşa edilen ilk evler günümüze gelememiştir (Tomsu, 1950: 10). Ancak günümüze tamamı veya bir kısmıyla ulaşan bazı eski ve geleneksel evler bize ilk evlerin plan ve formları hakkında bazı fikirler vermekte, arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan kalıntılar ise bu fikirleri desteklemektedir.

G. A. Pugaçenkova ve L. I. Pempel'in birlikte yayınladıkları çalışmalarında¹⁶ eski Türk konutları; dış görünüşü basamaklı piramidi hatırlatan kare planlı, iki katlı ve kerpiç yapılar olup, merkezinde "mihmanhane" olarak adlandırılan kare planlı geniş ve büyük bir salon, köşelerde odalar ve duvarlarında haç şeklinde nişleri olan evler şeklinde tanıtılmaktadır (Cezar, 1977: 379/levha 1).

Anadolu'da, özellikle kırsal yörelerdeki geleneksel konutlar incelendiğinde, bunların, birinden diğerine geçişin olmadığı, her birinin buluşma ve çalışma alanı olan hayat ya da sofaya açılan bağımsız yapılar olduğu görülmektedir (Arel, 1999: 37). Ayrıca, Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra burada karşılaştığı ve örnek aldığı ev tipleri de Anadolu-Türk evinin kökeni olarak gösterilebilir (Günay, 1999: 33). Osmanlı Döneminde ise XV. yy.dan itibaren ana elemanları hayat, eyvan ve odalardan oluşan (Yürekli, 2005: 14), günümüz mobilyalarının yerindeki sedir, yüklük, dolap, niş v.b. mimari öğeler ile ev içerisinde gereken yerini alan hela, gusülhane ve hamam gibi elemanların bulunduğu, çağdaş mimari anlayışa yakın Türk evleri inşa edilmiştir (Eldem, 1984: 14). Bu evler dönemin kapalı, katı ve şematik Avrupa evinden daha üstün niteliklerde olup; organik, yarı açık ve açık mekanlarıyla dış dünya ve manzara ile devamlı ilişkidirler (Günay, 1999: 32). Geriye doğru gidildiğinde ise Anadolu'ya gelen Türklerden yerleşik düzene sahip olanların Orta Asya'da inşa ettikleri "kule ev" denilen yüksek duvarlar üzerinde kurulmuş, çevresi açık köşk tipi evin, Osmanlı dönemi konutlarına, ana katın üst kat olması biçiminde yansyarak çok katlı evler ve köşk tipinin oluşmasında ön örnek olduğu ileri sürülmektedir (Günay, 1999: 32). Göçebe Türk grubunun daha sonraki sivil mimariye etkisi ise Osmanlı konutlarında plan şemasının ana

⁵ Beyit – ev, çadır, mesken, derme-çatma ev. Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi 3, 1992, 1595,

⁶ Ev, yuva, mesken. Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi 6, 1992, 2886,

⁷ Çardak, balkon, cumba. Hasol, Ansiklopedik Mimari Sözlük, 2005, 195.,

⁸ Ev, bölük, göz. Hasol, 2005: 201; Osmanlıca'da aynı konutta barınan aile üyelerinin tümü. Sözen, 1999: 99.

⁹ Küçük oda, tekke ve medreselerde bir ya da iki kişinin kalabileceği küçüklükte oda. Sözen, 1999: 107; Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi 11, 1992, 5436,

¹⁰ Genellikle kent dışında yer alan ve sürekli oturmak için yapılmamış, hükümdara ait konut yapısı. Sözen, 1999: 125.

¹¹ Türk Mimarlığı'nda sayfiye ya da tatil evi olarak inşa edilmiş, bağımsız küçük konut yapısı. Sözen, 1999: 138.

¹² Yolculukta konaklama yeri, konak. Hasol, 2005: 314.

¹³ Bir binanın özellikle bir evin; oturmak, çalışmak, yatmak gibi eylemlere yarayan gözlerinden her biri. Hasol, 2005: 340.

¹⁴ Osmanlı döneminde yalı anlamında kullanılan sözcük. Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi, 19, 1992, 10062,

¹⁵ Su kıyısında yapılmış genellikle yazlık olarak kullanılan görkemli konut, sahilhane. Hasol, 2005: 487.

¹⁶ G. A. Pugaçenkova, L. I. Pempel, İstoriya İskusstv Uzbekistana, Cezar, 1977: 379.

elemanlarından olan orta mekan, hayat veya sofanın, göçebe obasındaki çadırlar arasında kalan boşluktan esinlenerek yapılması şeklinde açıklanabilir (Günay, 1999: 32).

Anadolu geleneğine Asya kökenli unsurun katkısı, sivil mimari dışında anıtsal nitelikli diğer yapılarda da görülmektedir. Bu etki şöyle de açıklanabilir. Bir merkez sofanın çevresinde sıralanan eyvanları ve köşe odalarıyla VI. yy. Horasan evinin plan şeması, Selçuklu dönemi kapalı medrese ve tekkelerinde uygulandıktan sonra Osmanlı konut mimarisinde denenmiştir. Anadolu dışında merkezi plan şemasının konut mimarisine uygulanmasıyla dış sofalı evden iç sofalı tasarıma ağırlık verilmiş ve XVIII. – XIX. yy. rical konaklarının şaşmaz şeması haline gelen orta sofalı anıtsal yapı tasarımının alt yapısı oluşmuştur (Arel, 1999: 40/levha 1, 2).

3. Türk Konut Mimarisi İle Anıtsal Mimarinin Tasarım İlişkileri

3. 1. Türk Evi'nin Camilerle İlişkisi

Genellikle kare bir alanı kaplayan ve merkezde dört ayağa oturan kemerlerle taşınan bir orta kubbe ile bu kubbenin dört yanında genellikle dört yarım kubbe veya tonozlar, kare planın köşelerinde kalan dört boşlukta ise birer küçük kubbeden oluşan tasarım, M. Sinan'ın eserlerinde zirveye ulaşan, günümüze kadar da çeşitli uygulama alanı bulan, merkezi planlı cami plan şeması olarak bilinmektedir (Altun, 1986: 1).

Anadolu'da, Beylikler döneminde ortaya çıkan bu plan tipinin ilk örnekleri daha XI. yy.da Orta Asya'da görülmekteydi. Ortada dört kalın yuvarlak sütun ve kemerler üzerinde yükseltilmiş büyük merkezi bir kubbe, dört yandan tonozlar ve dört köşede küçük kubbelere oluşmuş merkezi kubbeli kare planlı Hazara Camii (XI. yy) (Çeşmeli, 1999: 29), enine dikdörtgen biçiminde bir plana sahip olup, geniş bir mihrap önü kubbesi olan ve yanlara doğru küçük çapraz tonozlarla genişletilmiş merkezi mekanlı Talhatan Baba Camisi (XI. yy. sonu-XII. yy. başları) (Altun, 1988: 8), bu örneklerdendir.

Cami mimarisinde uygulanan bu plan şemasının kaynağını ise, Orta Asya yerel mimarisinde görülen; kare mekan içinde ahşaptan dört sütun ve üzerinde tütekli örtüsüyle merkezi planlı sivil yapılar ile kare mekan içinde dört eyvanlı merkezi kubbeli sivil yapılar oluşturmaktadır (Çeşmeli, 1999: 74).

Açık ve dört eyvanlı medrese tipiyle kapalı medrese tipinin birleşmesinden oluşan (Kuran, 1964: 3) ve erken Osmanlı mimarisi çerçevesinde gelişimini sürdüren \perp (ters "T") biçimindeki zaviyeli cami tipinin de sivil mimarlık örnekleri ile olan ilişkileri göz ardı edilmemelidir.

Prototipi, Sultan Mahmud'un Gazne'de yaptırdığı ağaç direkli Arus-ül Felek Camisi olarak bilinen ve daha sonraları Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler zamanında inşa edilen ahşap direkli camilerin de, sivil mimari ile özellikle konutlarla yakın ilişkileri vardır. XIII. yy.da Konya'da resimlenen "Varka ve Gülşah" yazmasının minyatürleri incelendiğinde, buradaki mamur evlerin süslemeli ahşap direk ve kemerlerinin; Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (M. 1297/1299) gibi günümüze sınırlı sayıda ulaşan anıtsal yapılarda çok yakın benzerleri görülmektedir (Arel, 1999: 33).

Türk mimarisinin İslam öncesinden bilinen sivil örnekleri ve mezar yapıları, İslami dönemdeki gelişmeyi önemli ölçüde etkilemiştir (Altun, 1988: 4). Karahanlı ve Gaznelilerin sivil mimarlık yapılarında uyguladıkları dört eyvanlı plan şeması, ilk defa Selçuklular

tarafından cami mimarisinde eyvana bitiştirilen mihrap önü kubbesiyle birlikte bir bütünlük içinde ortaya çıkmıştır (Altun, 1988: 18)¹⁷.

Her ne kadar Türk konut mimarisi dışında olsa da, “Emevi” tipi olarak adlandırılan ve günümüzde Anadolu’da da anıtsal örnekleri bulunan enine gelişmiş cami tipinin, Peygamberin Medine’deki evinden esinlendiğini (Eyice, 1993. 57–58) vurgulamak da yerinde olur diye düşünüyorum.

3. 2. Türk Evi’nin Medreselerle İlişkisi

Genel olarak açık ve kapalı avlulu inşa edilen medreselerin plan şemasının, Orta Asya evleri ve Budist manastırlardan etkilendiği artık kabul edilmektedir¹⁸.

Başlangıçta haçvari tipte dört eyvanlı şemanın ilk defa Mısır’da¹⁹ ortaya çıktığını ileri süren Creswell²⁰, iki eyvanlı medreselerin de Kahire evlerinden esinlendiğini ve müderrislerin ilk zamanlar bu tip evlerde ders verdiklerini, medrese mimarisi geliştiği zaman da, bu evlerin medrese mimarisini etkilediğini söylemektedir (Kuran, 1969: 8).

Müderris evlerinin medrese mimarisinden etkilendiğini savunan bir diğer görüş, medreselerin prototipini, X. yy.a tarihlendirilen dört eyvanlı Horasan evlerinin oluşturduğu (Kuran, 1969: 8) şeklindedir. Pugaçenkova tarafından yapılan araştırmada ise medreselerin dört eyvanlı Orta Asya evlerinden etkilenecek yapıldığı ortaya çıkarılmıştır²¹. Araştırmacı aynı zamanda sözü edilen dört eyvanlı evlerin avlularının kubbeye örtülü olduğunu ileri sürmektedir²² ki, bu da, medrese mimarisinin gelişimini önemli ölçüde aydınlatmaktadır (Kuran, 1969: 8). Şöyle ki, daha önce açık avlulu medrese tipinin bir varyantı olarak geliştiği sanılan kapalı (kubbeli) medreselerin, bu çalışma sonrasında avlusu kubbeye örtülü, dört eyvanlı Orta Asya evlerini örnek alarak yapıldığı görüşü ağırlık kazanmıştır (Kuran, 1969: 9/levha 2).

Dört eyvanlı avlu şeması Büyük Selçuklular tarafından ilk önce medreselerde, daha sonraysa anıtsal cami mimarisinde kullanılmıştır. Eyvan sayısı üç olan medrese plan şeması, Kuzey Suriye bölgesinde “tarma” tipi ev olarak yaşamakta, Anadolu’da da az sayıda geç dönem örneği ayakta bulunmaktadır (Altun, 1988: 81).

Açık avlulu medreselerin kökenine gelince, bunların; Türklerin buldukları topraklarda bol sayıda örneklerine rastlanılan Budist manastırlardan etkilenecek kurulduğu görülmektedir (Kuran, 1969: 9-10). Bu yapıların Anadolu’daki gelişimi (açık avlulu ve iki katlı),

¹⁷ Büyük Selçukluların anıtsal camilerinden olan Zevvare Mescidi Cuması’nda (M. 1135) tatbik edilen bu tasarımın, daha sonraki İran ve Orta Asya camilerinde çok sık olarak uygulandığı görülmektedir.

¹⁸ G. A. Pugaçenkova, L. I. Pempel, İstoriya İskusstv Uzbekistana; Kuban, 1965, 45; Kuran, 1969: 8–10; Cezar, 1977: 379; Altun, 1988: 80–83;

Karpuz, 2001: 50; Çeşmeli, 1999: 45.

¹⁹ Mısır’daki ilk medreselerin mimarı olan Eyyubiler devrinde özellikle Kahire, Türk mimari geleneklerine bağlı eserlerle zenginleşmiştir; Altun, 1988: 32.

²⁰ K. A. C. Creswell, 1959: 124; Kuran, 1969: 8.

²¹ G. A. Pugaçenkova, L. I. Pempel, İstoriya İskusstv Uzbekistana; Kuban, 1965, 45; Kuran, 1969, 8; Cezar, 1977: 379.

²² Son zamanlarda yapılan kazı çalışmaları ve araştırmalar da bunu doğrulamaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucundaki kalıntılar ışığında, Orta Asya mimarisinde ahşap malzemeyle yapılmış, dört sütunlu ve üzeri tütekli örtüyle kaplı olduğu düşünülen konut mimarisiyle karşılaşmıştır. Orta Asya’da İslamiyet’ten önce görülmeğe başlanılan bu tasarım, yerel egemen ve soylulara ait köşk ve saraylarda, sivil halkın kullandığı evlerin ise özellikle taht ve kabul salonlarında uygulanmıştır. Çeşmeli, 1999, 46.

Artukluların eliyle gerçekleştirilmiştir (Altun, 1988: 82)²³. Bilinen ilk örneği Zengi devrinde Bosra’da yapılan dört eyvanlı ve avlusu kubbe ile örtülü Gümüştekin Medresesi (M. 1136) gibi kapalı medreseler de gelişimini Anadolu’da sürdürmüş ve Osmanlı döneminde en son şeklini almıştır²⁴.

3. 3. Türk Evi’nin Kervansaraylarla İlişkisi

İlk örnekleri “ribat” olarak bilinen kervansaraylardan Ribat-ı Melik (M. 1078/79), geniş bir külliye biçiminde ele alınmış olup, köşelerinde kulelerle sınırlandırılmış olan anıtsal cephesinin arkasında üzeri açık üçlü bir avlu tasarımı, bunun arkasında ise kapalı bölüme götüren ikinci bir anıtsal giriş yeri bulunmaktadır. Geç dönem İran kervansaraylarının kapalı bölümünü andıran merkezi kubbe ile örtülü bu kare mekanın iki yanında üzerleri kısmen açık iki yan avlu yer almaktadır (Altun, 1988: 11–12). Yapının bu tasarımı açık ve kapalı bölümleriyle Türk mimarisinin ileriki kervansaray şemalarının, asıl mekanı örten sekiz destekli merkezi kubbesi ise M. Sinan’ın eliyle en olgun şekline kavuşacak olan merkezi planlı²⁵ cami tipinin öncüsü durumundadır.

Gaznelilerin 1019/20 yıllarında inşa ettikleri Ribatı Mahi’de görülen tek avlu çevresinde dört eyvanlı düzen ise eyvan-kubbe birleşmesinin sivil mimarideki erken uygulamasını gösteren bir örnektir (Altun, 1988: 87–88). Açık avlulu bu kervansarayların da Budist manastırlardan etkilendiği düşünülmektedir (Çeşmeli, 1999: 65). Bu manastırlar, ibadetin yerine getirildiği gibi öğrencilere dinsel eğitimin verildiği bir eğitim kurumu ve aynı zamanda yolcular için konaklama yerleriydi (Çeşmeli, 1999: 65).

Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde, özellikle Merv ve Tirmiz’de, genellikle merkezi planlı, kimi zaman da dört eyvanlı ve merkezi kubbeli biçimde tasarlanan, feodal köşklarine benzer IX. – XII. yy. sivil konutları bulunmaktadır (Çeşmeli, 1999: 49). Day Hatun (XI. yy.), Akçakale (XI. yy.) ve Ribat-ı Anuşirvan (M. 1029–1049) kervansarayları; dört eyvanlı ve merkezi kubbeli (Altun, 1988: 12, 23), İlhanlıların İran’daki Sin (M. 1330), Zencan (M. 1332/1333) ve Marend (M. 1335) kervansarayları ise açık avlulu ve dört eyvanlı şemadadır. Bu şema, Safevi devri kervansaraylarında da uygulanmıştır (Çeşmeli, 1999: 66). Kervansaraylarda “beyt” (ev) olarak adlandırılan özel odaların bazıları da, dört eyvanlı ve merkezi kubbelidir (Altun, 1988: 81).

Açık avlulu dört eyvan şemasının Selçuklulara ait Anadolu’daki tek örneği ise Evdir Han’dır (M. 1210–1219) (Karpuz, 2001: 88–89). Bu yapının dışında, Anadolu’daki örnekler “Sultan

²³ Açık avlulu medreselerin Anadolu’daki ilk mimarları olan Artuklular, bu tasarımın, bölgenin konut mimarisi ile çok yakın bağlantısından doğan anıtsal varyasyonlarını inşa etmişlerdir. Tek avlu düzenini aşan, ortada kubbeli bölüm etrafında üç eyvanlı ve mozaik selsebilli mekan grubuna sahip Mardin Marufiye (XIII. yy.’ın ilk çeyreği) ile bu yapının daha olgun örnekleri olan Sultan İsa (Zinciriye) (M.1385) ve Sultan Kasım (XIV. yy. sonu ve XV. yy. başı) medreseleri, açık avlulu medreselerin anıtsal örneklerindedir. Altun, 1971: 134; 1988: 82.

²⁴ Bu plan şemasında tasarlanan medreselerin Anadolu’daki ilk örneği Danişmendlilerin Tokat ve Niksar Yağbasan (M. 1157/58) medreseleri olup, bu medreselerin Selçuklular zamanındaki anıtsal ve görkemli örnekleri ise Konya Karatay (M. 1251) ve İnce Minareli (M. 1260–1265) medreselerdir. Beylikler devrinde, bu tasarımların, Germiyanogulları’nın Kütahya Vacidiye (M. 1314) ve Nallı (XIV. yy.) medreseleri gibi kapalı, Menteşeliler’in Peçin Ahmet Gazi Medresesi (M. 1375) gibi açık avlulu önemli örnekleri inşa edilmiştir. Erken Osmanlı döneminde geliştirilerek ana eyvanın yerine yapılan kubbeli derslane, Klasik dönemde daha da gelişerek öğrenci hücreleriyle birlikte sekizgen şemalı avluda yer almıştır. Amasya Kapıağası Hüseyin Medresesi (M. 1488) ile M. Sinan tarafından inşa edilen Rüstem Paşa Medresesi (M. 1550) bu örneklerdendir. Osmanlı medreselerinde genellikle revaklı avlu, giriş eyvanı ve kubbeli derslane mescidi tasarımda esas tutulmuştur. Ötügen, 1978: 343; Altun, 1988: 82–83.

²⁵ Dört, altı ve sekiz destek üzerine oturan, “iki, üç, dört yarım kubbeli merkezi planlı.”

hanı” olarak adlandırılmakta ve ilk örneğini Karahanlıların Ribat-ı Meliki’nde gördüğümüz; açık avlu arkasında kapalı mekana sahip bir karma tasarım olarak karşımıza çıkmaktadır. İmgesel evren düzenini yansıtmaya bakımdan değerlendirildiğinde de önemli yeri olan açık avlulu merkezi kubbeli dört eyvan şemasının sultan hanlarında; açık avlunun ortasında yer alan dört kemer üzerinde yükselen dört köşe planlı köşk mescit ile kozmik diyagramın vurgulanmağa çalışıldığı düşünülebilir (Çeşmeli, 1999: 66).

3. 4. Türk Evi’nin Saray ve Köşk ile İlişkisi

İlk saray yapılarının plan şemalarının da; kare mekanlı dört eyvanlı ve merkezi kubbeli bir tasarıma dayandığı görülmektedir. Tirmiz Kırk Kız Sarayı (VIII.-IX. yy.) (Çeşmeli, 1999: 49) ile Horasan, Merv ve Tirmiz çevrelerinde IX. – XIII. yy. arasında inşa edilen merkezi planlı ev ve köşkler (Altun, 1988: 89–90), anıtsal nitelikli yapıların evlerle olan ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Merkezi kubbeli dört eyvan şeması, Abbasi halifelerinin Samarra’daki Cevsakü’l Hakani (M. 836) ve Balkuvara (M. 854–859) saraylarının taht salonlarında da görülmektedir (Çeşmeli, 1999: 49). Ayrıca, Bağdat’taki Abbasi Sarayı’nın merkezini meydana getiren yapının, Ebu Müslim’in Horasan’daki köşkünün esas alınarak yapıldığı öğrenilmektedir (Altun, 1988: 90). Bu planın değişik varyasyonları; Tirmiz, Leşkeri Bazar, Merv ve Rey’deki saraylarda da uygulanmıştır (Altun, 1988: 90). Bu tasarımın Anadolu’daki örneği Diyarbakır Artuklu Sarayı’dır (XIII. yy. başları). Avlusundaki havuz etrafını çevreleyen dört eyvan şeması, hükümdarın yeryüzüne olan hakimiyeti fikrinin bir ifadesi olarak da görülebilir. Sasani, Irak, Emevi, Abbasi saraylarında dört yönün dört kapıyla simgelendiği, kozmik diyagram ile hükümdarların güçlerinin vurgulandığı çok sayıda erken örnekler bulunmaktadır (Çeşmeli, 1999: 69–70). Moğol İmparatoru Ekber’in, XVI. yy.da Hindistan-Agra’da yaptırdığı Fathipur Sikri Sarayı’nda kozmik simgesellik belirgindir (Ferrari, 2004: 241). Ayrıca, Orta Asya, Kafkasya, İran ve Hindistan’da sonraki yüzyıllarda inşa edilen, merkezi kubbeli ve dört eyvanlı mekanlarla oluşturulan dini ve sivil mimaride dört yönün ve merkezin vurgulandığı çok sayıda örnek vardır.

Asya mimarisinde köklü bir geçmişi olan dört eyvanlı merkezi kubbeli plan şemasının, ileriki dönemlerde Anadolu ve İstanbul’daki anıtsal yapılarda da uygulandığı görülmektedir²⁶.

Konak, vilayet merkezlerindeki beylerbeyi sarayı, zenginlerin veya vezir, defterdar gibi yüksek devlet hizmetlilerinin sarayları, XVII. yy. sonlarından itibaren Boğaziçi’ndeki yalı ve XVIII. – XIX. yy.da Boğaziçi kıyılarını süsleyen ve bugüne kadar ancak birkaçı ulaşan saray, sahilsaray ve yalılarda, bu şemanın değişik tiplerde uygulandığı mevcut örnekler saptanmaktadır (Göyünç, 1998: 266). Merkezi etkinin vurgulandığı bu tasarım, aynı dönemde birçok ülkede de egemen olmuştur (Eldem, 1984: 13). Karadeniz’in kuzey kıyılarındaki sivil yapılar (Eldem, 1984: 13), Kırım-Bahçesaray Han Sarayı (XVI.-XVII. yy) (Ferrari, 2004: 252-254)²⁷, Azerbaycan-Şeki Han Sarayı (M. 1762) (Azizov, 2005: 124-135, 226-231) gibi örnekler, bu tasarımın farklı varyasyonlarına örnek teşkil etmektedir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

²⁶ İstanbul, Topkapı Sarayı’nda yer alan Çinili Köşk (M. 1472) ve Bağdat Köşkü (M. 1639) ile Batılılaşma döneminde yapılan Dolmabahçe Sarayı’nda (M. 1853) bile bu tasarım esas alınmıştır.

²⁷ Saray çekirdeğini oluşturan Divanhane ve çevresindeki yapıların 1736 yılındaki yangından önceki durumunun, XVII. yy. Osmanlı konut mimarisini yansıttığı öğrenilmektedir; Ferrari, 2004: 252–254.

Başlangıçta göçebe kavimlerin korunmak amacıyla sığındıkları ilk evler, toplumların bölgeye uygunlaşarak yerleşik hal almalarıyla gelişmeğe başlamıştır.

Bulunduğu bölgeye has iklim koşulları, malzeme olanakları ve her toplumun kendi yapısına özgü niteliklerle göre gelişen ev-konut mimarisi, Türk Sivil mimarisinde önemli bir yere sahiptir. İster sembolik, isterse de fonksiyonel amaçla olsun; İslam öncesi Türk konutlarında uygulanan açık avlulu dört eyvanlı ve dört eyvanlı merkezi kubbeli plan şemasının Asya mimarisinde köklü bir geçmişi olup, Türklerle batıya yayılma alanı bulmuş olması muhtemeldir. Özellikle tarikat ve fütuvvet yapılarında kolayca sezilebilen Türk konut mimari tasarımının (Altun, 1988: 87), anıtsal nitelikli yapıları da etkilediği açıkça görülmektedir.

Orta Asya'da İslamiyet öncesinde yerel egemen ve soylulara ait köşk ve saraylar, sivil halkın kullandığı evlerin ise özellikle taht ve kabul salonları; ahşaptan dört sütunlu ve üzeri tütekli örtüyle kaplanmıştır. V. yy.dan itibaren Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde ise, kare mekan içinde dört eyvanlı merkezi kubbeli sivil mimarlık örneklerine rastlanılmaktadır (Çeşmeli, 1999: 46, 69). Ayrıca, bir merkez sofanın çevresinde sıralanan eyvanlar ve köşe odalarıyla VI. yy. Horasan evi, merkezi bir plan şemasında tasarlanmıştır (Arel, 1999: 40). Tüm bu örnekler, XV. yy.ın sonu ve XVI. yy.ın başlarında Anadolu Türk mimarisinde görülmeğe başlayan ve XVI. – XVII. yy.da en yetkin görünümünü kazanan “dört yarım kubbeli merkezi planlı” Klasik dönem Osmanlı cami plan şemalarıyla şaşılacak benzerliktedir. Aynı zamanda kapalı medrese ve sultan hanlarındaki “köşk mescit” ile Göktürklerden beri varolduğu bilinen ve Osmanlı döneminde ideal görünümüne ulaşan bazı saray, köşk v.b. sivil yapılar, dört eyvanlı merkezi kubbeli plan şemasından kuvvetli biçimde etkilenmişlerdir (levha 3).

Açık avlulu ve dört eyvanlı medreseler ile bazı kervansaray, saray v.b. sivil yapıların avlu tasarımının ise Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki Budist manastırlardan esinlenerek yapılmıştır²⁸.

Dolayısıyla, Asya konut mimarisinde görülen açık avlulu dört eyvanlı ve dört eyvanlı merkezi kubbeli plan şeması, Anadolu'da Selçuklu dönemi medrese-tarikat yapıları ve kervansaray tasarımında tatbik edildikten sonra Osmanlı dönemi dini ve sivil mimarisinde uygulanmıştır. Anıtsal camileri kuvvetli bir şekilde etkileyen Asya konut tasarımı, Osmanlı sivil mimarisinde de sevilerek uygulanmıştır. Geç devir Osmanlı saraylarında adeta gelenek olarak yaşatılan bu şemanın konut mimarisine uygulanmasıyla; dış sofalı evden iç sofalı ve orta sofalı eve geçilerek anıtsal konut mimarisine de yeni tasarımlar kazandırılmıştır.

²⁸ Kuran, 1969: 8–10; Altun, 1988: 80–83; Karpuz, 2001: 50; Çeşmeli: 1999: 45.

Kaynakça

- Altun, Ara, **Mardin’de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul, 1971.
- Altun, Ara, “Dört Yarım Kubbeli Cami Plan Şemasının Kaynakları Hakkındaki Görüşler Üzerine”, **Dr. Emel Esin’e Armağan’dan, Ayrı Basım**, Ankara, 1986, s. 1–5.
- Altun, Ara, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, 1988.
- Anonim, **Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İstanbul, 1992, s. 1595.
- Anonim, **Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 2886.
- Anonim, **Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt: 11, İstanbul, 1992, s. 5436.
- Anonim, **Büyük Lorraine Sözlük ve Ansiklopedisi**, Cilt: 19, İstanbul, 1992, s. 10062.
- Anonim, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, 1997, s. 114.
- Arel, Ayda, “Anadolu’da geleneksel Konut Düzeninde Kültürel Etmenler”, **Dördüncü Türk Kültürü Kongresi 1**, Ankara, 1999, s. 32-41.
- Azizov, Anar, (**Azerbaycan-Şeki’de Türk Mimarisi, XI.-XIX. yy.**), Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2005.
- Cezar, Mustafa, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977.
- Çeşmeli, İbrahim, (**Kışlak Hazara Camii ve Dört Eyvan Şemasının Asya’daki Erken Gelişmesi**), İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.
- Eldem, Sedat, Hakkı, **Türk Evi, Osmanlı Dönemi I**, İstanbul, 1984.
- Eyice, Semavi, “Camii”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 57-58.
- Ferrari, Nicole, Kançal, (**Bahçesaray’daki Han Sarayı’nın Yerleşim Düzeni ve Mimarisi**), İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2004.
- Göyünç, Nejat, “Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, İstanbul, 1998, s. 264-266.
- Günay, Reha, **Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri**, İstanbul, 1999.
- Hasol, Doğan, **Ansiklopedik Mimari Sözlük**, 9. Baskı, İstanbul, 2005.

İmamoğlu, Vacit, **Geleneksel Kayseri Evleri**, Ankara, 1992.

Karpuz, Hařim, **Anadolu Selçuklu Mimarisi**, Konya, 2001.

Kuban, Doğan, “Türkiye’de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisi Üzerine Bazı Gözlemler”, **Mimarlık, Şehircilik ve Türkiye’nin Sorunları**, İstanbul, 1970, s. 67-75.

Kuran, Aptullah, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, Ankara, 1964.

Kuran, Aptullah, **Anadolu Medreseleri 1**, Ankara, 1969.

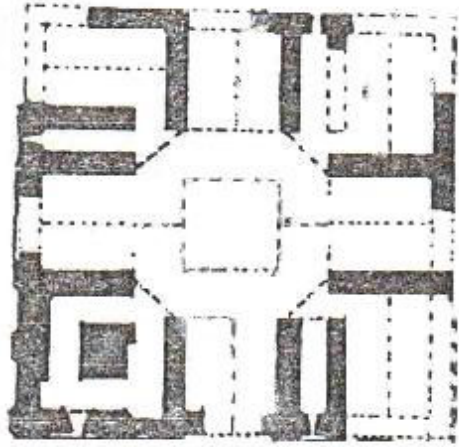
Ötüken, Yıldız, “Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri”, **Albert Luis Gabriel Armağanı**, Rahmi Hüseyin Ünal, Ankara, 1978, s. 337-371.

Özerdim, Bozok, **Konutlar ve Konut Tasarımına Giriş**, İzmir, 1991.

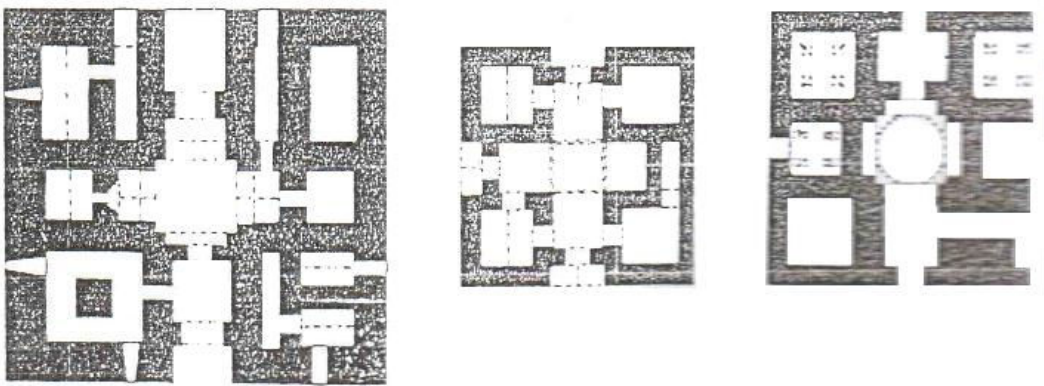
Sözen, Metin, Tanyeli, Uđur, **Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü**, 5. Basım, İstanbul, 1999.

Tomsu, Leman, **Bursa Evleri**, İstanbul, 1950.

Yürekli, Hülya, **Türk Evi, Gözlemler ve Yorumlar**, İstanbul, 2005.

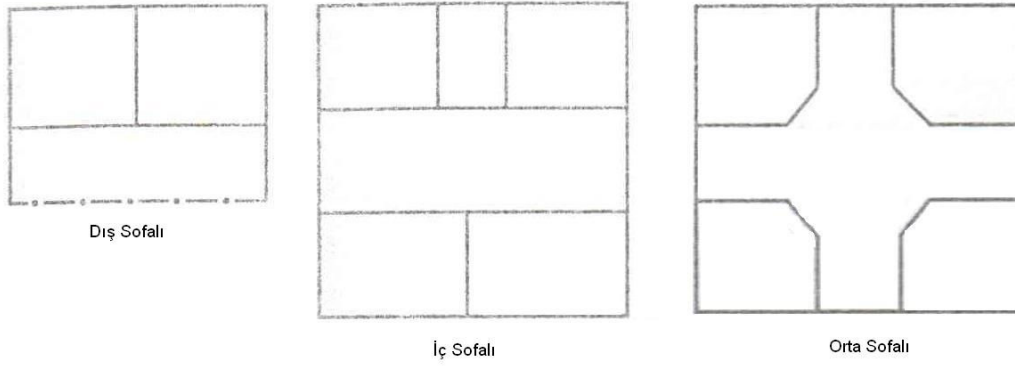
Levha 1

Çizim 1: Orta Asya Evi planı
(Kuran, 1969: 9).

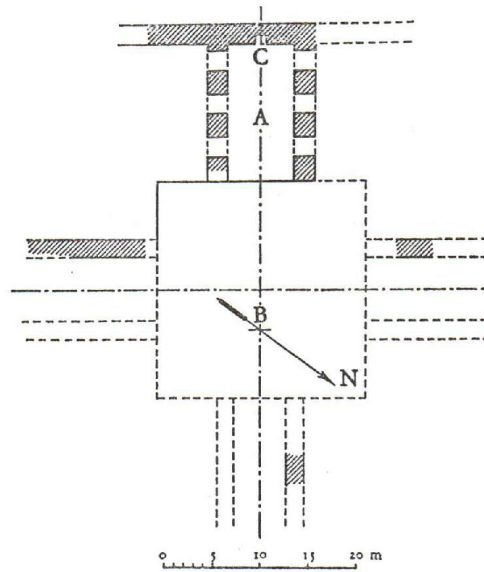

Çizim 2: Maveraünnehir ve Horasan bölgelerindeki IX.-XII. yy. merkezi planlı konutlar
(Altun, 1988: 51-52).

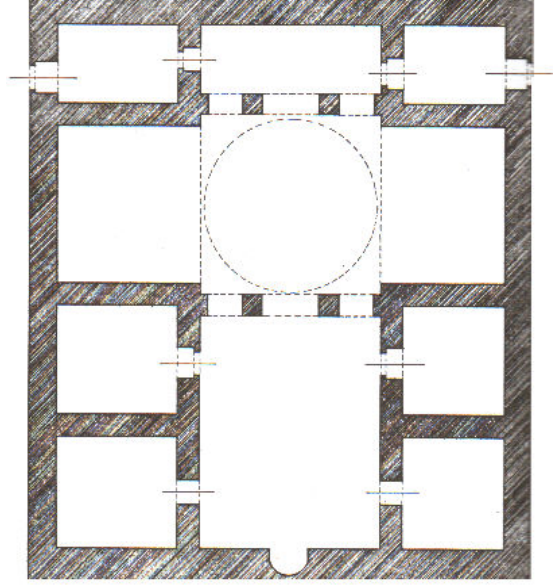
Levha 2

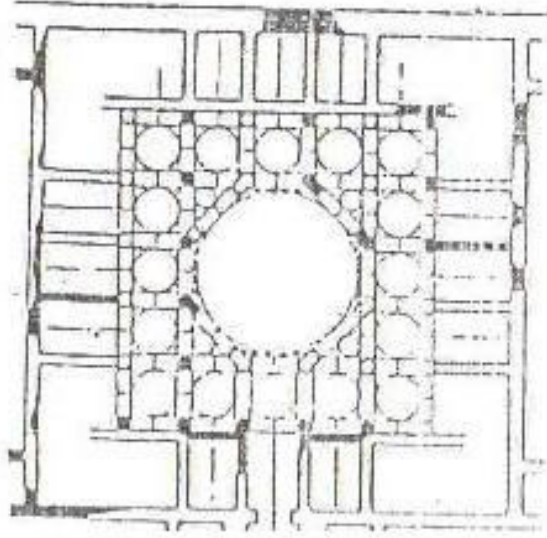
Çizim 3: Osmanlı ev planları
(Günay, 1999: 17).

Çizim 4: Hargird Medresesi planı
(Kuran, 1969: 7).

Levha 3

Çizim 5: Bosra, Gümüştekin Medresesi planı
(Aslanapa, 1999: 91).

Çizim 6: Ribat-ı Melik, restitüsyon çizimi
(Altun, 1988: 15).